

Archeologisch onderzoek op het Emile Braunplein, Gent (O.-VI.)

Beldé Griet, Bru Marie-Anne, Mestdagh Bert & Vermeiren Geert

OVERDRUK UIT:

Kroniek Archaeologia Mediaevalis, Brussel, 2010, nr. 33, p. 13-20.

Het terrein werd echter vooral gekenmerkt door 19e-20e-eeuwse puin- en ophogingslagen, die samen een dik puinpakket vormden dat de oorspronkelijke bodem afdekte. Resten van een 16e-17e-eeuwse tuinlaag, zoals die kon verwacht worden uit historische kaarten, waren niet aanwezig op het onderzoeksterrein. Waarschijnlijk raakte deze laag, als ze er ooit is geweest, vermengd met de latere puinlagen, die zorgden voor een ophoging en nivellering van het perceel. De bakstenen structuren (muren, vloertjes, afwateringskanaaltjes) die behalve in werkput 4 in alle putten werden aangetroffen, zijn te plaatsen in de late 19e eeuw en houden mogelijk verband met het IJzermagazijn dat zich dan op deze plek langsheen de Handzamevaart aan de Vismarkt bevond. De bakstenen structuren werden vermoedelijk vernield tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarna ze bedekt werden met puinlagen.

Na deze archeologische prospectie kon geconcludeerd worden dat het terrein aan de Vismarkt geen archeologische site herbergt er werd dan ook geadviseerd dat de gronden konden vrijgegeven worden voor de verdere werkzaamheden. Wel werd de bouwheer verzocht door Sam De Decker, erfgoedconsulent archeologie voor het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed West-Vlaanderen, om de timing van de werf door te geven, opdat een beperkte werfbegeleiding kon ingelast worden (inspectie van de bouwput). Deze inspectie werd uitgevoerd op 20/03/2009 door Sam De Decker. Bij deze werfbegeleiding werden volgende vaststellingen gedaan, na de bijna volledige uitgraving van de bouwput:

- De gracht die in werkput 3 werd aangesneden kon over een grotere afstand gevolgd worden in het vlak. Op de bodem van de bouwput, zo'n 3 m onder het maaiveld, had deze nog een breedte van ca. 5 m. De gracht had een organische vulling en was uitgegraven in de zandgrond. Deze gracht had een min of meer noordoost-zuidwest verloop en kon worden gevolgd over een afstand van ca. 30 m. Er werd geen dateerbaar materiaal aangetroffen.
- Dwars over deze gracht was een uitgeholde boomstam met een lengte van ruim 5 m aanwezig. De vulling bestond uit een organisch, gereduceerd en zandig pakket. Vermoedelijk betreft het een afwateringsgoot of riolering.
- Een viertal bakstenen boogstructuren tegen de Handzamevaart maakten deel uit van de onderkelderde, 19e-eeuwse gebouwen langsheen de Vismarkt.
- De oorspronkelijke helling van het terrein naar de Handzamevaart, afgedekt door de verschillende puinlagen, werd zichtbaar in de noordoostelijke rand van de uitgraving.

Archeologisch onderzoek op het Emile Braunplein, Gent (O.-VI.)

BELDÉ GRIET, BRU MARIE-ANNE, MESTDAGH BERT & VERMEIREN GEERT

Inleiding

In het kader van het KoBra-project omtrent de heraanleg van de centrumpleinen, werd op 10 augustus 2009 gestart met een grootschalige opgravingscampagne op het Emile Braunplein (opgravingsvergunning 2009/17062). Aangezien nog verscheidene aansluitende deelgebieden momenteel archeologisch worden onderzocht, beperkt dit eerste verslag zich tot de campagne die liep tot begin november 2009 en het volledige bouwblok omvatte dat in de jaren 1960 werd gesloopt en tot augustus de parking Emile Braun omvatte.

Het volledige KoBra-projectgebied strekt zich uit over de Korenmarkt, de Pakhuisstraat, de Cataloniëstraat, een deel van de Veldstraat, een deel van de Sint-Niklaasstraat, het Emile Braunplein, het Goudenleeuwplein, de Poeljemarkt, Klein Turkije, de Stadhuissteeg, de Botermarkt tot de Belfortstraat.

Aangezien het Emile Braunplein plaats zal bieden aan een stadshal met een halfondergronds *grand café* dat uitgaat op een lager gelegen park, een ondergrondse fietsenstalling, sanitair en andere faciliteiten, wordt het ondergrondse patrimonium met zekerheid volledig vernietigd. Omwille van de uitgelezen plaats van het plein binnen de historische ontwikkeling van de stad was een archeologisch onderzoek onontbeerlijk (fig. 1).

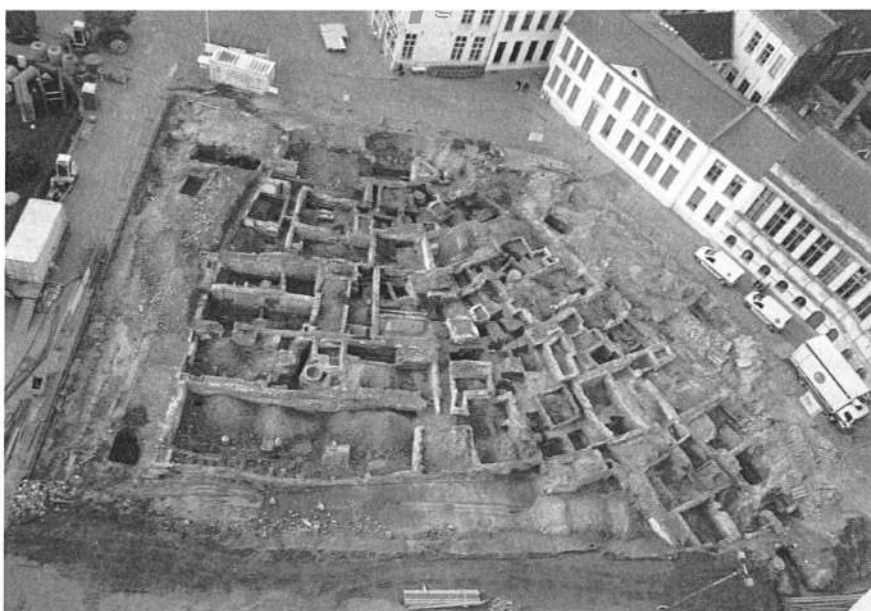

Fig. 1: Overzicht van de opgravingen op het Emile Braunplein, zicht vanuit het Belfort (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

Het huidige plein situeert zich net ten westen van de 9e-eeuwse portus en had reeds bij verschillende eerdere onderzoeken haar belang kenbaar gemaakt. Het plein dateert in haar huidige vorm slechts van de jaren 1960, wanneer het laatste bouwblok onder de sloophamer verdween. Reeds uitgevoerd huizenonderzoek leerde dat binnen het bouwblok huizen moeten gesitueerd worden die in kern teruggaan tot in de volle middeleeuwen. Een onderzoek uit 1996 had eveneens een deel van het houten wegdek van de Korte Ridderstraat aangesneden. Deze vormde het vermoedelijke traject van de handelsweg Brugge-Köln vanaf de Mageleinstraat richting Donkersteeg en begrenste het bouwblok in het zuiden en het westen. Verder leerden oude kadasterplannen de precieze begrenzingen van het huizenblok, waarbij de omvang van sommige huizen reeds hun geschiedenis voorspelde. Het is met deze kennis in het achterhoofd dat een drie maanden durende opgravingscampagne werd opgezet. Hiervoor kon de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent een beroep doen op archeologen¹ van N.V. Monument en werkmannen en materieel afkomstig van de aannemer Stadsbader-Flamand. Eveneens gaat onze dank uit naar verschillende vrijwilligers.²

¹ Volgende archeologen werkten naast de auteurs mee aan het Emile Braunproject: Bart Bartholomieux, Tomas Bradt, Veronique Guillaume, Veerle Hendriks, Bert Heyvaert, Raf Trommelmans, Lisa Van Ransbeeck, Gwendy Wyns.

² Ilse, Lien, Annelies.

Het onderzoek kadert binnen het Europese Portico-project waarbij subsidies worden verleend op basis van innovatie op vlak van bescherming en ontsluiting van erfgoed in relatie tot stadsontwikkeling en economische ontwikkeling.

De oudste sporen van het Emile Braunplein: zandwinningskuilen

De duidelijkste sporen die bewaard waren op het Emile Braunplein mogen dan wel de talloze kelders uit verschillende perioden zijn, toch waren er ook enkele grondsporen bewaard die het mogelijk maakten een blik te werpen op de locatie voor er stenen bebouwing was. Waarschijnlijk kan er terug worden gekeerd in de tijd, tot het moment dat Gent zich ontwikkelde binnen een D-vormige gracht, aansluitend bij de Schelde. Momenteel wordt er vanuit gegaan dat deze initiële urbanisatie omstreeks de 9e eeuw startte. Binnen dit kader is ondermeer de Sint-Janskerk (de latere Sint-Baafskathedraal) te situeren, evenals de vroegste fase van het Gerard de Duivelsteen. Rond deze grachtstructuur breidde de agglomeratie zich geleidelijk uit in westelijke richting. Vermoedelijk bestonden de omringende gebouwen eerst uit minder duurzame materialen, zoals houtbouw. Pas later versteende de bewoning buiten deze wal.

Vermoedelijk gaat het bij een eerste interpretatie van de verschillende diepe kuilen om zandwinningskuilen die wellicht dateren van vóór de eerste stenen gebouwen op deze plaats. Dit laat ruimte voor twee mogelijkheden. Een eerste stelt dat er toen nog geen bebouwing was op het Emile Braunplein, enkel activiteit die er in bestond zand uit te graven om elders te gebruiken. Binnen een tweede mogelijkheid wordt er van uit gegaan dat het vervoeren van zand een zinloze inspanning is, wanneer er ook in de onmiddellijke omgeving zand voorhanden was. Zo zouden de zandwinningskuilen van het Emile Braunplein ook effectief te verbinden zijn aan mogelijke bouwactiviteiten aldaar, met minder duurzaam materiaal. Dat zand was ondermeer een belangrijke grondstof bij de bouw van bouwstructuren. Zo werd zand, tijdens de ontginningsperiode van de putten, gebruikt als aanvulling bij kalk om kalkmortel te maken. Ook is zand gekend als verschraling in de kleipasta voor aardewerk, tijdens deze periode. Omdat het gewonnen zand zuiver moest zijn voor de diverse toepassingen werden deze putten meestal diep uitgegraven, zodat het zuivere zand van de moederbodem kon gebruikt worden.

Deze kuilen, vaak tot enkele meters diep bewaard, tonen een zandige vulling en bestaan uit vrij homogene pakketten. Toch is het moeilijk om verdere kenmerken door te trekken. Zandwinningskuilen tonen namelijk een zekere variatie. Interessanter is het om twee voorbeelden bondig toe te lichten. Een eerste is S3 in Kelder 17 waarvan het noordelijke deel bewaard is als S2 in Kelder 18. Deze kuil oogde, met een diameter van ongeveer 4,25 m in het vlak, vrij groot. Ook de diepte van de kuil moet aanzienlijk geweest zijn. De doorsnede werd ca. 2,35 m diep uitgegraven (bereikte onderkant 5,67 T.A.W.). De bodem van het spoor werd niet bereikt om redenen van grondwater en stabiliteit. Binnen de

Fig. 2: Spoor 2 (Kelder 53) kenmerkte zich door een bruin, tot bruingele gevlekte zandige vulling (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

vulling werden drie vrij dikke zandige lagen aangeduid, met een bleke tot iets meer donkere grijs/grijsbruine kleur en met wat roest- en houtskoolspikkels. Het tweede voorbeeld is te situeren in Kelder 53, S2 (fig. 2). Deze kuil is tot op zekere hoogte vergelijkbaar. De kuil had een afleesbare diameter van 2,60 m, maar lag gedeeltelijk buiten het opgravingsvlak. De doorsneden werden tot 1,20 m uitgegraven (bereikte onderkant 5,56 T.A.W.). Ook hier werd de onderkant evenwel niet bereikt. De zandige vulling was eerder heterogeen van aard. De verschillende lagen waren grijs-geel-bruin en liepen door elkaar. Verder is het interessant dat binnen deze kuilen materiaal (bot, ceramiek) werd aangetroffen. Dit laat namelijk een relatieve datering toe. Het materiaal uit Kelder 17, S3 werd binnen de verschillende lagen apart verzameld. Een eerste deel van het materiaal kwam uit de bovenste vulling en omvatte een vrij groot pakket dat bestond uit grijsgeel zand. Hierin zat wat verweerd botmateriaal³ dat gedetermineerd werd als consumptie-afval van klein vee. Deze verwerking zou er op kunnen wijzen dat dit materiaal secundair verplaatst was. Het gevonden aardewerk betrof ondermeer een scherf Hunneschans-aardewerk.⁴ Verder toonde de context ook wat grijs, vermoedelijk lokaal aardewerk. Onder dit pakket zaten verschillende meer donkere lagen. Het botmateriaal dat hieruit gerecupereerd werd, toonde geen verwerkingssporen en moet waarschijnlijk als consumptie-afval in de kuil gedeponneerd zijn. Het werd gedetermineerd als schaap/geit-, rund- en varkensbot. Tot het gecategoriseerde aardewerk hoorde een scherf roodbeschilderd aardewerk. Dit kwam voor vanaf de vroege 10e eeuw. Verder kan een scherf Maaslands aardewerk met sikkeland vermeld worden, die vermoedelijk dateert uit de eerste helft van de 10e eeuw. Ten slotte kan gewag gemaakt worden van een fragment van een kookpot, of eventueel een tuitpot. Deze extern verbrande scherf sluit aan bij de hierboven vermelde aardewerktypes. Na de analyse van het vondstmateriaal lijkt zowel het bovenste als het onderste deel van de vulling van S3 (Kelder 17) met vrij grote zekerheid te situeren in de vroege 10e eeuw. In S2 (Kelder 18), de context die deel uitmaakte van datzelfde spoor, werd ook ondermeer roodbeschilderd aardewerk gevonden. Het materiaal dat aan S2 (Kelder 53) kon worden gelinkt, bestond uit bot (verschillende hoornpitten, dierlijke onderkaken en wat botresten) en drie scherven grijs aardewerk. Dit materiaal was te algemeen om tot een datering te komen voor deze context.

Dertiende-eeuwse “Stenen”

Door de bevolkingsaan groei in de loop van de hoge middeleeuwen kwam de zone van het huidige Emile Braunplein binnen de eerste stadsuitbreiding van vóór 1200 te liggen. Samenhangend met de bevolkingsaan groei en de daaruit voortvloeiende handelsactiviteiten werd vermoedelijk in die periode de belangrijke handelsweg Brugge–Köln aangelegd, die zich ter hoogte van de huidige Korte Ridderstraat bevond en in oost-westelijke richting verliep.

Laatmiddeleeuwse, rijke patriciërs vestigden zich langs de handelsbaan Brugge–Köln en trokken er hun indrukwekkende middeleeuwse Stenen op, waarbij de grote benedenzalen dienst konden doen als opslagruimtes. Vanaf de weg konden handelaars hun goederen via poorten onmiddellijk in de ruimte laden. Het is van deze 13e-eeuwse Stenen dat de funderingen en resten werden opgegraven. Ze worden in de toekomst nog nauwkeuriger geëvalueerd. De desbetreffende kelders kregen tijdens het onderzoek de nummers 7, 29 en 30 en worden

³ Met dank aan Anton Ervynck, VIOE.

⁴ Met dank aan Koen De Groote, VIOE. Rijnlands roodbeschilderd met radstempelversiering. Het kan gesitueerd worden tijdens het laatste kwart van de 9e eeuw, tot de vroege 10e eeuw, wat ongeveer de overgang weergeeft van Badorf naar roodbeschilderd aardewerk.

Fig. 3: De Stenen langs de Korte Ridderstraat (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

hieronder meer gedetailleerd voorgesteld. Typisch voor deze kelders waren de grote ruimtes onderverdeeld met brede bogen die op zuilen rustten (fig. 3).

De huizen van de kelders waren met de voorgevel aan de kant van de Korte Ridderstraat gesitueerd. Wat al tijdens de opgravingen opviel, was dat de kelders, zoals normaal gebruikelijk en kenmerkend voor middeleeuwse stenen, niet in Doornikse kalksteen waren opgetrokken, maar wel grotendeels in baksteen. Uit de baksteenformaten kon echter afgeleid worden dat deze patriciërswohnungen eveneens uit de 13e eeuw dateerden. Mogelijk ging het hier om een parallelle jongere generatie.

Kelder 7 was de meest oostelijk gelegen kelder van de drie. Deze had een oppervlakte van ca. 8x4 m. De muren van deze kelder waren grotendeels opgebouwd in bakstenen van 27x13x5 cm en 24/25x11x5 cm. In de westelijke scheidingsmuur was een deel opgetrokken in Doornikse kalksteen; in deze zone waren restanten zichtbaar van een gewelfaanzet. Verder werd in de zuidelijke muur een recentere trapconstructie in baksteen aangetroffen, die opgebouwd was rond een oudere trap in natuursteen. Het geheel rustte op de resten van de oorspronkelijke tegelvloer (34/36x34/36x4 cm) in Doornikse kalksteen op 6.62 T.A.W. In de noordelijke muur was in de noordwestelijke hoek een tweede trap voorzien van vier treden in Doornikse kalksteen. Verder werden in het midden van de ruimte twee eenvoudige geprofileerde zuilbasissen aangetroffen, vervaardigd uit witte natuursteen, afgeboord met bakstenen. De zuilbasissen stonden op ca. 3,20 m van elkaar op dezelfde as. Een opvallend kenmerk aan deze kelder was de knik in het noordelijke deel. Dit deel ligt deels uit de as en situeert zich in noordwestelijke richting.

Deze overgang gaat samen met het einde van het muurdeel in Doornikse kalksteen (fig. 4). De ruimte is voorzien van een gewelf. In het oog springend is tevens het feit dat ter hoogte van deze knik geen ronde zuil aanwezig is, maar een rechthoekige steun, eveneens opgebouwd uit witte natuursteen. Verder onderzoek moet uitwijzen of het hier gaat om een later bijgebouwd of herbouwd deel.

Kelder 29 bevond zich helemaal ten westen van het opgravingsterrein aan het Goudenleeuwplein en was gelijkaardig van vorm en afmetingen aan Kelder 7. Het jongste vloerniveau bevond zich op 6,92 T.A.W. De ruimte kon omwille van technische redenen aan de westelijke zijde niet volledig worden uitgegraven. De blootgelegde scheidingsmuren waren opgebouwd uit bakstenen van 26x13,5x6 cm. Het oostelijke deel van de ruimte was grotendeels bedekt

Fig. 4: Vanuit open ruimte 31 werd een duidelijk zicht verkregen op de verschillende bouwfases van Kelder 7 (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

met rode bakstenen tegels van 14x14 cm, het noordelijke deel had een vloerbedekking in Doornikse kalkstenen tegels van 20x20 cm. In het midden van de kelder konden drie bogen, die de oorspronkelijke ruimte in tweeën verdeelden, grotendeels vrijgelegd worden. De bogen waren opgetrokken uit blokken Doornikse kalksteen, hadden een lengte van 4 m en kwamen tot 1,72 m boven het oorspronkelijke vloerniveau. De meest noordelijke boog, was de enige die volledig vrijgelegd kon worden. Hierbij was de aanzet tot het bakstenen gewelf te zien in de vorm van drie lagen bakstenen van 22x12x6 cm met geelachtige kalkmortel. De boog rustte op een zuil die opgebouwd was uit trommels van 30 cm hoog en met 40 cm doorsnede, die eveneens vervaardigd waren uit Doornikse kalksteen. De zuil was bovenaan afgewerkt met een knopkapiteel waarvan de knoppen waren afgebroken. Op het kapiteel rustte een deksteen waar de boog op steunde. De middelste boog verdween in het puinprofiel en van de derde was de aanzet te zien tegen de zuidelijke muur.

Kelder 30 was een vrij grote kelder die was gelegen tussen Kelder 29 in het westen en Kelder 7 in het oosten (fig. 5). Het oorspronkelijke vloerniveau situeerde zich op ca. 6,40 T.A.W. De kelder was in latere periodes opgedeeld in drie, mogelijk vier ruimtes. De gehele ruimte mat aan de straatzijde ca. 4,90 m en in de diepte ca. 8,30 m. De muren waren ook hier in baksteen opgetrokken van overwegend 26x13x6 cm. Over de gehele ruimte werden resten van het oorspronkelijke vloerniveau gevonden. Dit bestond uit verschillende soorten tegels met diverse afmetingen die in meerdere motieven waren aangelegd. Het ging om onder andere geglazuurde tegels van 11x11 cm en rode, groene en gele keramische tegels van 13x13 cm. De kelder werd in tweeën gedeeld door twee bogen die in het midden rustten op een zuil,

opgebouwd uit drie trommels in Doornikse kalksteen die naar boven toe breder werden. Ook hier was de zuil afgewerkt met een knopkapiteel, waarvan de knoppen waren afgebroken. De bogen werden in een latere periode dichtgemetseld, om wat ooit één grote ruimte was onder te verdelen in kleinere ruimtes. In het zuidelijke deel van ruimte 2 bevond zich een trap in baksteen die afgewerkt was in Doornikse kalksteen. In deze ruimte werden de resten van een gewelfstructuur aangetroffen met bakstenen van 26x12x5 cm. Mogelijk ging het om de restanten van een gedichte beerput, waarbij voor de aanleg het oorspronkelijke vloerniveau werd uitgebroken.

Algemeen kan gesteld worden dat in deze periode de as van de Korte Ridderstraat bepalend was voor de bebouwing. Dergelijke grote patriciërswohnungen werden in het bouwblok verder niet meer aangetroffen. Er werden verschillende constructies opgegraven die vermoedelijk met deze patriciërswohnungen samengingen. Naast verschillende muurconstructies werden heel wat afvalkuilen en dergelijke meer aangetroffen, die uit dezelfde periode dateren. Het gaat om zeker drie grote huizen (waarschijnlijk zit een vierde nog onder de straat kant Belfort), met een bijhorend erf. Op deze erven werden verschillende genres kuilen aangetroffen die duidelijk artisanale activiteit weergeven. Eveneens werden muurconstructies aangetroffen. Deze muren zijn voornamelijk opgetrokken uit baksteen met formaat rond 29x13,5x6,5 cm. Bij verder onderzoek zal gepoogd worden om de erfzones nauwkeuriger af te lijnen. Aan de hand van de baksteenformaten blijkt dat de constructies op de achtererven ouder zijn dan de gebouwen langsheen de straat. Mogelijk zijn dit restanten van nutsgebouwendiehoordenbijconstructies voorafgaand aan de bewaarde oudste bakstenen huizen. In de daarop volgende eeuwen, voornamelijk in de loop van de 16e eeuw, wanneer de bevolking drastisch ging toenemen, werden de tussenliggende erven volgebouwd met kleinere stadswoningen. Zo ontstond geleidelijk aan het bouwblok zoals het zich tot in de jaren 1960 manifesteerde.

Fig. 5: Overzichtsfoto Kelder 30. Hier is duidelijk te zien hoe de oorspronkelijke ruimte in twee werd opgedeeld door boogstructuren die later werden dichtgebouwd met baksteen (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

Zwart pakket

Ook tijdens deze campagne kon verder onderzoek verricht worden naar de zogenaamde “Zwarte Laag”. Dit gebeurde zowel ter hoogte van de Cataloniëstraat, Klein Turkije, als ter hoogte van de voormalige Korte Ridderstraat. Elk van deze zones had zijn eigen specifieke kenmerken. Aan de zuidzijde van de Sint-Niklaaskerk werd over de breedte van de Cataloniëstraat een dwarsdoorsnede gemaakt. Zoals verwacht situeerde zich hier het bij de kerk horende kerkhof. Veel belangrijker was echter het aansnijden van een oost-west lopende greppelstructuur die opgevuld was met dit zwarte pakket. Deze opbouw valt te vergelijken met gelijkaardige greppels opgegraven op de Korenmarkt. Verder onderzoek van het materiaal dient nog te gebeuren, maar indien de vergelijking kan doorgetrokken worden, is deze greppel ook hier voorafgaand aan de 12e eeuw. In tegenstelling tot de Korenmarkt werden in deze zone sporen aangetroffen

die voorafgaand zijn aan deze structuren. Het ging om hieraan voorafgaande begravingen. Radiokoolstofdatering van het botmateriaal moet hier een meer accurate datering geven.

Ten noorden van de Sint-Niklaaskerk werd in Klein Turkije onderzoek verricht door middel van drie dwarsdoorsneden. Daarbij werd informatie ingewonnen over het kerkhof rond de kerk evenals over de twee kerkhofmuren. In tegenstelling tot de zuidelijke zone van de kerk werd geen zwarte laag aangetroffen. Dit is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat het kerkhof hier intensiever gebruikt werd.

Tijdens de grootschalige ingreep op het Emile Braunplein kon ter hoogte van de Korte Ridderstraat de zwarte laag, in navolging van de campagne uit 1996, opnieuw in detail bemonsterd worden⁵ (fig. 6). Dit gebeurde op twee plaatsen, namelijk aan de oostzijde van de straat ter hoogte van het Belfort en aan de westzijde richting Goudenleeuwplein. Naast de bemonstering van dit pakket werd opnieuw een inzicht verkregen in de verschillende straatniveaus, waaronder het niveau van een knuppelweg. Gezien het volledige bouwblok tussen de Korte Ridderstraat en de Poeljemarkt onderzocht werd, bestond de mogelijkheid om te achterhalen hoe deze laag zich hoger op de natuurlijke zandrug manifesteerde. Zoals verwacht bleek deze niet verder door te lopen. Ten eerste hadden de huizen langsheen de Korte Ridderstraat door hun diepe kelders en funderingen dit deel van het bodemarchief vernietigd. Ten tweede blijkt ook door

Fig. 6: Staalname van het zwarte pakket, Korte Ridderstraat (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

onderzoek ter hoogte van de Poeljemarkt dat dit zwarte pakket een fenomeen is dat zich voornamelijk toespitst op de lager gelegen delen. In het bouwblok werd dit pakket nergens geattesteerd, ook niet in de open delen. Ter hoogte van de Poeljemarkt werd onderzoek gedaan naar de vroegere *Nuwelsteghe* en hoewel ook hier het middeleeuwse wegdek werd geattesteerd, werd er geen zwart pakket aangetroffen.

Algemeen kan gesteld worden dat dit donkere pakket, waarin onder andere hout en plantenresten bewaard zijn, samen met allerlei aardewerk, lederafval en botmateriaal, over een grote zone in het centrum werd aangetroffen. Het valt wel op dat men hiervoor duidelijk de lagere delen van de Zandberg heeft uitgekozen. Hoewel de laag op sommige plaatsen rechtstreeks op de natuurlijke bodem is aangelegd, zijn er duidelijke zones waar vroegere activiteit is geattesteerd. Het onderzoek naar dit zwarte pakket is ver van afgerond en zal in de toekomst een beter inzicht moeten geven in dit fenomeen.

⁵ Voor de wetenschappelijke bijstand en de logistieke hulp bedanken de auteurs Anton Erynck, Koen De Groote, Koen Deforce (VIOE) en het Enamcentrum.